

УДК 378.022

Н. Т. Тверезовська, д. пед. н., проф.

КОМП'ЮТЕРНІ МАС-МЕДІА: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

Показано місце і роль масово-інформаційної діяльності, сучасних комп'ютерних мас-медіа в світовому суспільстві, позначеному глобальними економічними і соціальними трансформаціями, та в Україні зокрема.

Вступ

Суспільство етап інформатизації характеризує як процес активного використання інформації як суспільного продукту, у зв'язку з чим відбувається формування високоорганізованого інформаційного середовища, що впливає на всі сторони життєдіяльності членів цього суспільства та включає безліч інформаційних об'єктів і зв'язків між ними, засоби і технології збирання, накопичення, передачі, обробки, продукування і розповсюдження інформації, власне знання, а також організаційні й юридичні структури, що підтримують інформаційні процеси. Сьогодні до новітніх технологій треба віднести Інтернет як засіб масової комунікації. Постає питання: а чи варто відносити Інтернет до засобів мас-медіа і досліджувати його саме з цієї точки зору. Під процесом масової комунікації розуміємо розповсюдження соціальної інформації (тобто інформації позагенетичної, семантичної, що фіксується в знаках) за допомогою технічних засобів (преса, радіо, телебачення, відео, кіно, комп'ютерні мережі тощо) на велику, розташовану в різних місцях аудиторію, спрямоване на передачу нових знань та організацію громадського дискурсу.

Мета статті — показати місце і роль сучасних комп'ютерних мас-медіа в суспільстві.

Як особливий вид соціального спілкування масова комунікація, здійснювана в масштабах всього суспільства, є найважливішою умовою суспільного розвитку організації. Важливою її особливістю є використання машин, технологічних процесів, різних технічних пристосувань, що дають можливість швидко збирати, опрацьовувати, випускати й розповсюджувати інформацію в масовому масштабі на великій території майже одночасно. Цьому слугують новітні досягнення електроніки, ротаційної техніки, електрографіювальних автоматів тощо.

З вищевикладеного можна зробити висновок про те, що комп'ютерні мережі повністю входять у масовокомунікаційні процеси, але, звичайно, відрізняються від традиційних засобів масової комунікації. Інтернет виділяється, насамперед, своєю децентралізованою системою. При цьому, на сучасному етапі розвитку комп'ютерних мереж є дуже слабким а іноді зовсім відсутнім контроль з боку урядів чи фінансових структур. Саме відсутність цензури та можливість висловити свою думку на безмежну аудиторію зумовили особливу популярність Інтернету. До цього ще додається доступність даного засобу масової комунікації. Для повідомлень, переданих через Інтернет, характерні такі ознаки:

— по-перше, глобалізація (повідомлення розповсюджуються фактично в усьому світі, перетинають державні кордони й проходять десятки тисяч кілометрів);

— по-друге, широке використання можливостей мультимедіа (текст може поєднуватись із рухомими зображеннями та звуком);

— по-третє, інтерактивність (на відміну від традиційних мас-медіа, для Інтернету притаманний активний двобічний зв'язок між комунікатором та реципієнтом, що сам у будь-який момент стає комунікатором).

Таким чином, Інтернет є надзвичайно привабливим засобом комунікації, і цим, до речі, пояснюється його безпрецедентний розвиток. Новітні засоби зв'язку дозволили об'єднати розрізнені комунікаційні системи в глобальну мережу. Завдяки цьому людина отримала можливість обмінюватися інформацією з усією планетою, не зважаючи на кордони та відстані. Саме Інтернет є однією з ознак переходу суспільства від індустріальної стадії розвитку до інформаційної.

Розглянемо як йде процес передачі/прийняття інформації через Інтернет.

Спочатку звернемося до виникнення самого слова *комунікація*, що прийшло з англійської мови (communication) і походить від латинського слова *communicare*, що означає «перебувати у зв'язку, брати участь, об'єднуватись», тобто — спілкуватися. Тут головним є порозуміння як важливий чинник спілкування, оскільки тільки розумове єднання може свідчити про спілчанську єдність, єдність думки і справи.

Отже, спілкування, якщо воно відбувається, передбачає такі ознаки:

1) *комунікаторів* — тих, між ким відбувається спілкування, зокрема *комуніканта* — того, хто ініціює процес спілкування, виступає його адресантом, і *комуніката* — того, на кого спрямоване спілкування і хто є його адресатом;

2) духовно-інтелектуальну єдність тих, хто спілкується, — спільну свідомість, спільну культуру;

3) спільну форму духовного буття — мову;

4) при потребі загальнозрозумілі знакові системи, що замінюють мову в певних ситуаціях, — письмо, іноземні мови та ін. знакові системи;

5) при потребі створені спільнотою засоби спілкування — книги, періодичні видання тощо;

6) соціально-психологічну здатність до спілкування — здатність говорити, висловлювати думки, почуття згідно з соціальною функцією й соціальними приписами, котрі виконуються, та здатність слухати, сприймати й розуміти висловлене залежно від соціальної функції слухача/читача, а також соціальних вимог.

Таким чином, комунікація — це зумовлений ситуацією й соціально-психологічними особливостями комунікаторів *процес встановлення і підтримання контактів* між членами певної соціальної групи чи суспільства в цілому на основі духовного, професійного або іншого єднання учасників комунікації, який відбувається у вигляді взаємопов'язаних інтелектуально-мислительних та емоційно-вольових актів, опосередкованих мовою й дискретних у часі й просторі, тобто у вигляді актів мовлення, актів паралінгвістичного характеру й психофізіологічного впливу, актів сприймання та розуміння й ін., що пов'язані з процесами збирання фактів, їх зберігання, аналізу, переробки, оформлення, висловлення та, при потребі поширення, сприймання, розуміння і відбуваються з використанням або без нього різних знакових систем, зображень, звуків (письмо, жести, міміка та ін.), засобів комунікації (газети, журнали, аудіовізуальні програми та ін.), засобів зв'язку (телефон, телеграф, транспорт тощо) і результатом яких є конкретна інтелектуально-мислительна й емоційно-вольова поведінка співбесідника, конкретні результати його діяльності, прийняті ним рішення, що задовольняють членів певної соціальної групи або суспільства в цілому.

Особливого розвитку масово-інформаційна діяльність набрала в ХХ столітті, позначеному глобальними економічними й соціальними трансформаціями. В той же час світова інформаційна індустрія, що сформувалася на основі розвиненої масово-інформаційної діяльності, стає причиною глобальних трансформацій у світі. Як зауважує О. В. Зернецька, характер цих нових глобальних трансформацій «великою мірою визначається й тим, що людство нині вступає в інформаційну еру — еру складних процесів комунікаційної революції, інформаційних вибухів, які врешті-решт впливають на встановлення нового світового порядку. Глобальний розвиток систем масової комунікації дедалі більше впливає на епохальні зрушення» [1, 7].

Інформаційна індустрія (або індустрія засобів масової комунікації (ЗМК) або мас-медіа) займається виробництвом носіїв масової інформації, формує інформаційний простір держави, веде політику в інформаційному просторі, збирає, зберігає, переробляє й поширює інформацію. Становлення й розвиток інформаційної індустрії як сфери виробництва засобів масової комунікації зумовлені: 1) *розширенням сфери інформаційних потреб суспільства*, 2) *суспільно-економічним і науково-технічним розвитком суспільства*, 3) *процесами глобалізації системи масової комунікації, а також інших комунікаційних систем — виробничих, професійних тощо*.

Так, щорічно у світі друкується близько 100 тис. журналів шістдесятма мовами, 5 млн наукових статей, книг, брошур, 150 тис. дисертацій і звітів, щохвилини — близько 2 тис. сторінок наукових текстів. Таке найважливіше для науково-технічного прогресу джерело інформації, як Всесвітній фонд списку винаходів (патентів) становить близько 500 млн. сторінок тексту і щорічно поповнюється на 1 млн документів. [2—4]. Зрозуміло, що такий обсяг інформації не може збиратися, зберігатися, аналізуватися, оброблятися, готуватися й поширюватися без спеціальних методів, технік, технологій, без технічних засобів. Обсяг інформації подвоюється кожні сім-вісім років. В усіх сферах діяльності стала помітною нерівновага між уведенням і виведенням інформації (пропорція десь між 5:1 і 13:1, тобто з п'яти-тринадцяти введених одиниць виводиться лише одна). Суспільство, яке користується паперовою технологією, неспроможне обробити і вчасно видати інформацію. Природно, питання нових інформаційних технологій постало як першочергове [2, 5].

Розвиток інформаційних технологій як способів, прийомів, процесів, засобів організації інформаційної діяльності, теоретичних знань про них є складником розвитку культури народу, оскільки пов'язаний з освоєнням важливої й складної форми руху матерії — інформації. «Так, в історії культури, згідно з філософією процесу, визначним представником якої став американський філософ Чарлз С. Пірс (1839—1914), етап цілеспрямованого перетворення і використання інформації є тре-

тім, вищим етапом розвитку культури людства і технологій зокрема. Цей історичний порядок розвитку технологій — від цілеспрямованого перетворення і використання матеріальних предметів (перший етап) та цілеспрямованого перетворення і використання енергії (другий етап) аж до цілеспрямованого перетворення і використання інформації (третій етап) — є водночас логічним порядком, оскільки енергетичні носії і машини передбачають існування звичайних засобів праці, а також вони є необхідною передумовою розвитку і використання інформаційних носіїв — комп'ютерів, супутників тощо» [3, 29].

Наявність технології праці лежить в основі розвитку певного виробництва та цілої індустрії. Успіх розвитку інформаційної індустрії незмінно пов'язаний зі створенням досконалих засобів організації праці, з автоматизацією процесів інформаційного виробництва. Автоматизація виникає лише на високотехнологічних ділянках виробничих процесів, оскільки схематичне, автоматичне виконання певних виробничих операцій, введення будь-якого пристрою в дію може бути лише там, де виробничі операції легко формалізуються або успішно були формалізовані, а значить, глибоко усвідомлені, проаналізовані. Автоматизація виробничих процесів є проявом високого рівня технологізації виробництва і складовою частиною будь-яких технологій.

Інформаційні технології базуються на понятті *інформації як «знятого» в неживому матеріалі відображення дійсності, яке отримують, зберігають, переробляють, видають, розподіляють і використовують*. Уже цей перелік операцій, на думку В. П. Каширіна, свідчить про те, що інформація є предметом і продуктом інформаційної індустрії і подібна до речовини та енергії. Заслуга в цьому перш за все належить кібернетиці [4].

Основними атрибутами будь-якої технології є *технологічний предмет (об'єкт), технологічні засоби праці та технологічний процес* [5]. Технологічний процес складається з багатьох операцій, які в своїй сукупності можуть становити певну *техніку*. Таким чином, технологічний процес може бути визначений як система технік, що використовуються для досягнення певної мети.

В інформаційному виробництві технологічним предметом є інформація на певному носії, або засіб масової комунікації. Технологічними засобами праці є засоби отримання, зберігання, обробки інформації на матеріальних носіях. Сюди належить, зокрема, комп'ютерна техніка, поліграфічні машини. Технологічний процес включає процеси збирання інформації, її обробки, аналізу, зберігання, виготовлення, тиражування, поширення. Відповідно, виділяються техніки: техніка збирання інформації, техніка аналізу тощо.

Способи організації виробничого процесу залежать від предмета праці, знання про нього. У цьому випадку прийнято говорити про матеріалознавство як основу технологічного процесу, оскільки від знання про предмет праці залежить і сама організація праці. Тому знання про матеріальні носії інформації й саму інформацію (газету, журнал, книгу, телепередачу, текст, видання тощо) є основою інформаційної технології.

Щодо технологічних засобів, то інформаційна індустрія все ж не є багатою, про що свідчить неспроможність наших машинобудівних технологій виготовляти такі машини, які б змогли матеріалізувати техніку аналізу, змістової обробки інформації та ін. Наявні технічні засоби, що вже стали традиційними, — магнітофон, друкарська машинка, радіоприймач тощо - виконують здебільшого репродуктивну функцію і можуть матеріалізувати тільки ті операції, які пов'язані з відтворенням голосу та зображення. Ці засоби виконують свою продуктивну роль, але особливого значення вони набувають в комплексі з новітніми технічними засобами, до яких необхідно віднести, зокрема, комп'ютерну та іншу електронну техніку. Ця техніка принципово відрізняється від репродуктивних технічних засобів. Вона, поряд із функцією відтворення, здатна матеріалізувати операції отримання, зберігання та обробки інформації. Людський мозок, попри всю його досконалість, не здатен зберігати й обробляти швидкоплинний інформаційний потік. Електронна техніка уможливила матеріалізацію інформаційних процесів і дала поштовх для розвитку комп'ютерних інформаційних технологій.

Комп'ютерна техніка завдяки своїй здатності керувати інформаційними процесами стала важливим технологічним засобом в інформаційній сфері. Сучасний фахівець фактично має під рукою: 1) інформаційне джерело у вигляді банків даних, де інформація є малодискретною (малорозірваною) у просторі й часі, доступною завдяки інформаційним мережам у будь-якому куточку земної кулі; 2) аналітичний пристрій, який допомагає фахівцю приймати рішення; 3) діагностичний пристрій, здатний контролювати ситуацію взаємодії фахівця з технологічним об'єктом і коригувати дії фахівця; 4) кібернетичний пристрій, що здатен керувати діями фахівця через систему інтерфейсних пристроїв (динамік, принтер, монітор, телефон тощо).

Комп'ютерна техніка якоюсь мірою моделює діяльність фахівця через матеріалізацію основних

технік, які доводилося фахівцю виконувати вручну. Прийде час фахівців-кіберів, але це стане можливим тільки на базі штучного інтелекту. Поки що комп'ютерна техніка для людини залишається лише потужним технологічним засобом, особливо в інформаційній сфері. Виникає питання доцільності включення в діяльність фахівця інформаціологічного профілю комп'ютерної техніки. Вона повинна використовуватися лише на етапах рутинної роботи людини або в ситуаціях, пов'язаних із великими енергетичними людськими затратами чи значними потужностями.

Комп'ютерна техніка входить у діяльність людини своїми апаратно-програмними засобами у вигляді автоматизованих робочих місць (АРМ), інформаційно-пошукових систем (ІПС), автоматизованих інформаційних систем (АІС), експертних систем (ЕС), баз даних (БД), інформаційних мереж тощо; формує новітні технології, витісняючи традиційну, що пов'язано з соціально-психологічною і професійною переорієнтацією та адаптацією виробників. Природно, що зміна найменшого технологічного ланцюжка порушує весь технологічний процес, робить переоцінку всіх задіяних у даній сфері виробничих технологій. Тому соціальна адаптація комп'ютерної технології — це соціально складний процес, що зачіпає інтереси установ і виробників. Ця новітня технологія примушує переосмислити навіть сам процес виробництва.

Комп'ютерні технології зачепили інтереси кожного працівника інформаційної сфери, змусили його позбавитися виробничих стереотипів, дбати про підвищення своєї кваліфікації, освоїти нову техніку, змінити культуру виробництва, виробничі стосунки. Так, комп'ютерні технології фактично переорганізували редакційно-видавничий процес у бік розширення зони функцій редакції і скорочення функцій друкарні. Процеси макетування, верстки перейшли в редакцію, а друкарні залишилися процеси поліграфічного відтворення та тиражування. Завдяки програмному забезпеченню, спеціально зорієнтованому на видавничу діяльність, перестають існувати окремо процеси набору, коректури й правки. Технологічно це може бути єдиний процес, цілісність якого залежить від програмного продукту.

Якісне, високотехнологічне виготовлення носіїв інформації зумовлене суспільною необхідністю виробляти досконалі, естетично оформлені носії інформації, потрібні для розвитку людини й суспільства в цілому, збереження й передачі інформації з покоління в покоління, формування інформаційної системи суспільства, розвитку науки, техніки, культури тощо. Будь-який текст, від кількох надрукованих рядків до багатотомного видання, є неоціненним джерелом інформації, вмістилищем духу народного, інформаційним каналом між минувшиною і прийдешністю. Кожен текст є проявом загальнонародної інформаційної системи, в якій живе дане покоління. В осмисленні цієї значимості тексту більш важливою й вагомою здається робота друкарки, складальника, коректора, які своєю працею створюють справді графічні шедеври національної культури.

Для інформаційної системи суспільства технологія виготовлення носіїв інформації не є індиферентною (байдужою). Адже від швидкості, зокрема, друкарських процесів залежить швидкість розповсюдження інформації. З погляду природного, передача інформації має бути латентним, безперервним, прискореним процесом, і будь-які збої, що зачіпають ці характеристики процесу передачі інформації, згубно позначаються на самій же природі. Інформаційні технології в суспільстві як соціологізовані способи й процеси передачі інформації, на відміну від природних, є певним чином громіздкими, уповільненими процесами через низький рівень автоматизації, диспропорцію між здатністю вводити й виводити інформацію, неспроможністю оперативно переробляти й видавати великі інформаційні масиви, фіксувати їх на паперових чи інших носіях. Відкритість і свідомо регульованість інформаційних процесів у суспільстві, з одного боку, позитивний факт, бо дозволяє робити селекцію інформації, визначати канали її поширення тощо. Інформаційні потоки у певному соціумі завжди суспільно регульовані, і в цьому полягає сам механізм розвитку й існування соціальних інформаційних систем, де різні суспільні інститути — від особи до певного колективу — впливають на формування інформаційних потоків. А з іншого боку, є негативним явищем, оскільки стороннє втручання в сокрорення інформаційних процесів не завжди коректне, буває надто суб'єктивним.

Отже, активний розвиток інформаційних технологій у наш час, що спричинив формування цілої інформаційної індустрії, пов'язаний із впливом науково-технічного прогресу на систему масової комунікації. «У 80-ті роки, — пише О. В. Зернецька, — кардинально змінився світовий ландшафт у галузі масової комунікації через низку глобальних трансформацій, що відбулися в ній. Передусім, це технічні відкриття та технологічні зміни останньої чверті ХХ ст. Вони забезпечили стрімкий розвиток НЗМК, зокрема кабельного і супутникового телебачення. За одне десятиліття індустріально розвинені країни перейшли від однієї телевізійної епохи до іншої, яку можна назвати епохою нечуваного розквіту всіх видів телебачення» [1, 54]. Використання в техніці запису, передачі та обробки інформації за допомогою бінарних кодів, спричинило тектонічні зміни в глобальних процесах масової комунікації та стало

початком глобалізації системи масової комунікації, що проявилось, зокрема, в конгломеруванні мас-медіа з комп'ютерною мультимедіа. Утворюються великі компанії, концерни, конгломерати, групи, у володіння яких входять різні ЗМК. Мультимедіа-концерни у сфері масової комунікації стають ознакою нашого часу.

Україна з часу проголошення незалежності теж стала на шлях глобалізації системи масової комунікації, розвитку власної інформаційної індустрії. Ми відчули потребу у формуванні свого, власного інформаційного простору, не залежного від Москви. «Якщо раніше, — писав А. З. Москаленко, — абсолютну більшість становила компартійна преса, то нині картина докорінно змінилася» [6, 7]. Збільшилася кількість періодичних видань наприкінці 90-х років. Створення недержавних ЗМК поряд з державними засвідчило те, що в Україні будується демократичне суспільство. Так, серед засновників видань, які розповсюджуються по всій Україні, перше місце посідають комерційні структури, друге — приватні особи, третє — наукові та науково-виробничі установи, четверте й п'яте відповідно поділяють органи державного управління та громадські організації. Більшість видань із загальнодержавною та зарубіжними сферами розповсюдження (54 %) засновано недержавними структурами.

Розвиток інформаційної індустрії, як бачимо, відбувається в усіх сферах інформаційного виробництва, які можна назвати галузями. *Галузі інформаційного виробництва*: преса, аудіовізуальна галузь (телебачення, радіомовлення), книговидавництво, електронна галузь, галузь інформаційного забезпечення.

Серед названих галузей особливої уваги заслуговує новітня сфера інформаційного виробництва — електронна галузь. Виготовлення електронних видань, що поширюються, зокрема, через мережу Internet, є технологічно особливим процесом, який поєднує в собі видавничі й комп'ютерні технології, під впливом яких модернізується структура видання, процес користування нею. Можливо, змінюється сама ідеологія видання як виокремленого в інформаційному просторі носія інформації. Електронне видання як частинка загальної інформаційної системи входить у неї не тільки ідеологічно, а й фізично; воно існує в тому ж віртуальному світі, що й інші електронні видання, і пов'язане з ними на основі різних, зокрема, гіпертекстових зв'язків. Через це перехід від видання до видання може здійснюватися на основі програмно й фізично змодельованих структурних зв'язків, які творять єдину глобальну інформаційну систему — паралельний соціальній реальності інформаційний світ, який поступово стає частиною цієї соціальної реальності.

Окремо необхідно сказати і про галузь інформаційного забезпечення. Поряд з виготовленням ЗМК існує спеціальна сфера збирання, обробки, аналізу, збереження, виготовлення й поширення інформації, яку використовують виробники ЗМК. Справою інформаційного забезпечення займаються інформаційні агентства, прес-служби, спеціальні служби, які є *виробниками інформації*.

Так, О. В. Зернецька історію дослідження масової комунікації поділяє на кілька етапів [1]. Перший етап (початок ХХ ст.—кінець 30-х років) — це етап зародження інтересу до явища масової комунікації. Другий етап (40— початок 60-х років) — період «легалізації» предмета досліджень, створення теорії масової комунікації. Третій етап (друга половина 60 — кінець 70-х років) — період урізноманітнення дослідницьких напрямів. Четвертий етап (80—90-ті роки) — відкриття нових аспектів масової комунікації у поєднанні з іншими суспільними та технічними науками.

Уся ця потужна інфраструктура інформаційної індустрії та сфери масово-комунікаційної діяльності покликана забезпечувати виробництво масової інформації, ЗМК, забезпечувати їхнє функціонування.

Засоби масової комунікації, або мас-медіа, поділяються на друковані, аудіовізуальні, електронні. ЗМК є носіями масової інформації, або засобами її передачі.

Отже, можна зробити висновок про те, що ЗМК зазнали швидкої й докорінної зміни у 80—90-х роках ХХ століття. Виникли нові засоби масової комунікації (НЗМК) — супутникове, кабельне телебачення, відео, відеотекст, супутникове пряме телевізійне мовлення, яке постачає програми «прямо до дому», використовуючи домашні антени-«тарілки» в обхід наземних приймальних телевізійних станцій, комп'ютерні засоби, супутникові системи віддалених сенсорних спостережень, мультимедійні системи, телефони, факси.

Висновки

Активний розвиток ЗМК свідчить не лише про демократичні процеси в суспільстві, а й про формування потужної інформаційної індустрії в державі, професіоналізації масово-інформаційної та масово-комунікаційної діяльності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Зернецька О. В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини / О. В. Зернецька. — К.: Освіта, 1999. — 351 с.
2. Різун В. В. Інформаційні мережі в засобах масової інформації. Канал ИНФО-ТАСС / Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка / В. В. Різун, О. К. Мелешенко. — К., 1992. — 96 с.
3. Різун В. В. Основи комп'ютерного набору і коректури: [підручник] / В. В. Різун. — К.: Либідь, 1993. — 172 с.
4. Каширин В. П. Философские вопросы технологии / В. П. Каширин. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 1988. — 286 с.
5. Гуманітарні технології: [конспект лекцій / за ред. В. В. Різуна].— К.: Видавничий дім «К М Academia» 1994. — 60 с.
6. Москаленко А. З. Масова комунікація: [підручник] / А. З. Москаленко, Л. В. Губерський, В. Ф. Іванов, В. А. Вергун. — К.: Либідь, 1997. — 216 с.
7. Бондаренко А. Д. Современная технология: теория и практика / А. Д. Бондаренко. — Киев-Донецк: Вища шк., 1985. — 171 с.
8. Москаленко А. З. Основи масово-інформаційної діяльності: [підручник] / А. З. Москаленко, Л. В. Губерський, В. Ф. Іванов. — К.: ун-т ім. Тараса Шевченка, 1999. — 634 с.
9. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації / Г. Г. Почепцов. — К.: Вид. центр «Київський університет», 1999. — 308 с.
10. Свириденко С. С. Современные информационные технологии / С. С. Свириденко. — М.: Радио и связь, 1989. — 300 с.
11. Смирнов С. В. Становление основ общественного производства (Материально-технический аспект проблемы) / С. В. Смирнов. — К.: Наук. думка, 1983. — 260 с.
12. Dance F. The Concept of Communication / F. Dance // Journal of Communication. — 1970. — № 20. — P. 201—210.
13. Goban-Klas T. Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu / T. Goban-Klas. — Warszawa-Krakow: Wydawnictwo naukowe PWN, 1999. — 336 s.
14. Walinska de Hackbeil H. Pojecie «komunikacja» w amerykanskej teorii komunikacji społecznej: дис. ... докт. філос. Uniwersytet Wroclawski, 1975.

Матеріали статті рекомендовані до опублікування оргкомітетом ІХ Міжнародної конференції «Гуманізм та освіта» (10—12 червня 2008 р.)

Надійшла до редакції 19.06.08
Рекомендовано до друку 24.06.08

Тверезовська Ніна Трохимівна — завідувач лабораторії управління професійно-технічної освіти.
Науково-дослідний інститут професійно-технічної освіти АПН України, м. Київ.